

VBMK nieuws.

november 2016

Inhoud

- 2 | VBMKORT
- 3 | MANIFEST
- 4 | VBMK en ATRE
- 5 | Secularisatie als herverdeling
- 6 | Liturgisch plan voor kerkgebouwen
- 7 | Kerken als common good
- 8 | We moeten keuzes maken
- 9 | Werken aan een kerkenvisie
- 10 | Samen sterk!
- 12 | Begunstigers | Colofon

Nederland kerkenland

Nog steeds bepalen kerkgebouwen het stads, dorps of -wijkbeeld. De leden van een kerkelijke gemeente voelen zich vanzelfsprekend betrokken bij hun gebouw. Dat kan zijn door hun achtergrond, familietraditie of het werken in en voor hun kerk. Maar de kring van belangstellenden om de kerken heen wordt groter: omwonenden, geïnteresseerden in cultuurhistorie of gebruikers van kerkelijke (neven-)ruimten hechten aan hun kerk(en).

Het Jaar van het Religieus Erfgoed in 2008 heeft nadrukkelijk aandacht gevraagd voor het religieuze erfgoed. De problematiek van kerksluitingen en alternatief gebruik voor vrijkomende kerkgebouwen, naast toenemend meervoudig gebruik, heeft tot nieuwe energie en inspiratie geleid. Ook de VBMK heeft toen een belangrijke bijdrage aan de discussie geleverd door het uitbrengen van de goed ontvangen Handreiking Religieus Erfgoed voor burgerlijke en kerkelijke gemeenten. Een uitgave die samen met de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) werd gerealiseerd. De Handreiking eindigde met een concreet 'Stapenplan behoud onroerend religieus erfgoed'.

Deze publicatie, begeleid door een congres in de herbestemde Grote Kerk Den Haag, was bedoeld om de aandacht ook na 2008 levend te houden.

Het leek er daarna op dat de urgentie verdwenen was. Maar uiteindelijk is in 2014 het project Agenda Toekomst Religieus Erfgoed gestart. Dit project eindigt in 2016. Het is nu tijd om conclusies te trekken. Deze Nieuwsbrief wil daar graag aan bijdragen. Want hoe gaan we verder?

Het aantal kerken dat wordt gesloten neemt toe. Veel kerken of de vrijkomende ruimte na afbraak, vinden een nieuw bestemming. Maar het in stand houden van veel monumentale kerken, die in gebruik blijven, leidt tot nieuwe en grotere uitdagingen voor de betrokken kerkbeheerders. Bij alle ontwikkelingen voelen zich nu velen binnen en buiten de kerk betrokken. Dat kan lastig zijn, maar moet ook als positief en een welkome ontwikkeling worden beschouwd. Want een groter draagvlak voor behoud en exploitatie van een kerkgebouw leidt zeker tot een bestendige toekomst.

Lees verder op pagina 2

VBMKORT

vervolg voorpagina

De VBMK roept burgerlijke gemeenten op om samen met de kerken tot een lokale kerkvisie te komen. Kerken zijn meer dan een gebouw van een religieuze gemeenschap. Zij zijn en blijven zichtbaar als gebouw. De inzet van hun lidmaten voor de samenleving staat buiten kijf. Kerkgebouwen worden nu al veel gebruikt voor allerlei andere activiteiten, goed voor de exploitatie maar ook voor de sociale cohesie in de omgeving. Veel kerken zijn ook materiële historie en blijven ons iets leren over het leven en werken van onze voorouders. Een Kerkvisie, waarin kerken en lokale overheid, hun verwachtingen, mogelijkheden en oplossingsbereidheid neerleggen, is geen idee meer, maar meer dan ooit noodzaak.

Voor het behoud van de 'kerk in het midden' is veel nodig. Laat dat een mooie en uitdagende activiteit voor alle Nederlanders worden!

Michiel Zonnevylle | VOORZITTER VBMK

Website VBMK

De website van de VBMK is gehackt! Daardoor zijn wij moeilijk bereikbaar. Om u toch van dienst te kunnen zijn is er een nieuw email adres aangemaakt: secretariaat.vbmk@gmail.com
Op dit moment wordt er hard gewerkt aan de bouw van een nieuwe website. Wij hopen in november weer online te zijn.
Onze excuses voor het ongemak.

Veiligheidszorg

Veiligheid is een belangrijk onderwerp voor kerkbesturen en kerkbeheerders.

Tot onze vreugde heeft het Mondriaan Fonds in september opnieuw de aanvraag veiligheidszorg van de VBMK gehonoreerd. De risico analyses zullen in 2016/2017 worden uitgevoerd. Inmiddels is het cahier Veiligheidszorg gereed. Dit cahier kunt u opbergen in uw losbladige Handboek Behoud en Beheer. Extra exemplaren zijn te bestellen bij het bureau van de VBMK secretariaat.vbmk@gmail.com.

Ook is er een digitale risicocheck beschikbaar.

Deze kunt u vinden onder www.kerkrisicocheck.nl

U kunt deze anoniem invullen en de veiligheid in uw kerkgebouw controleren.

Het cahier en de risicocheck konden gerealiseerd worden dankzij bijdragen van het Mondriaanfonds en Donatus.

Afsluiting Nationale Agenda Toekomst Religieus Erfgoed

Op donderdagmiddag 8 december 2016 vindt de slotbijeenkomst van de Nationale Agenda Toekomst Religieus Erfgoed plaats in de Grote Kerk van Naarden. Programma volgt.

Ronde Tafel Gesprek

Voorafgaand aan het symposium 'Samen Sterk' gehouden op 7 juli jl. in de Grote Kerk van Enschede (zie verslag op pagina 10 en 11) vond het eerste zogenaamde Ronde Tafel Gesprek plaats met VBMK leden uit de regio, een nieuw initiatief van de VBMK, bedoeld om direct te communiceren met haar leden. Dit gesprek is als zeer positief ervaren.

Regiobijeenkomst 4 november 2016 Joriskerk Amersfoort

Ook bij de volgende regiobijeenkomst in de Joriskerk in Amersfoort op 4 november a.s. zal er in de ochtend een RTG gehouden worden. Deze regiobijeenkomst is gewijd aan ondernemen met je kerk. Deelname is gratis. Aanmelden: secretariaat.vbmk@gmail.com

MANIFEST TOEKOMST RELIGIEUS ERFGOED

De Vereniging van Beheerders van Monumentale Kerkgebouwen in Nederland (VBMK) zet zich al meer dan dertig jaar in voor behoud, goed gebruik, professioneel beheer en bevorderen van belangstelling voor monumentale kerkgebouwen in Nederland. De VBMK is een kerkelijk ongebonden vereniging en telt onder haar leden meer dan 600 grote en kleine kerken, stads- en plattelandskerken, monumenten en beeldbepalende kerkgebouwen.

De VBMK publiceerde samen met de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) in 2008, het Jaar van het Religieus Erfgoed, de *Handreiking religieus erfgoed voor burgerlijke en kerkelijke gemeenten, van kerkelijk gebruik tot herbestemming*. Deze Handreiking bevat een stappenplan behoud religieus onroerend erfgoed.

In 2014, vanaf de start van de Nationale Agenda Religieus Erfgoed (ATRE), is de VBMK voorzitter van de werkgroep Tussentijds, onderdeel van de NARE. Deze werkgroep heeft geleid tot het project *Adopteer een kerk*, waarin kerken kerkbesturen helpen bij nieuw (multifunctioneel) gebruik van hun kerkgebouw. Dit is ook sinds de oprichting de kerntaak van de VBMK. In dit manifest richt de VBMK zich met name op het onroerend religieus erfgoed. Het gebouw en het interieur zijn echter dikwijls onlosmakelijk met elkaar verbonden.

Religieus erfgoed vormt een bonte verzameling en herbergt vele denominaties, perioden, bouwstijlen en kunstschaten. Het kerkgebouw is een gebouw dat in de loop der tijd dienst heeft gedaan voor de (joodse en christelijke) eredienst (liturgie) en (mede) daarom is gebouwd. Deze sacramentele betekenis komt tot uitdrukking in de inrichting en de inventaris: de voor de liturgie noodzakelijke ruimten en 'huisraad' en hun ordening. Dit is nog steeds van betekenis voor rituele momenten zoals huwelijk, die nog steeds dat dit nog steeds betekenis heeft voor die rituele momenten zoals doop, huwelijk en begravenis. Maar kerkgebouwen zijn ook onderdeel van onze algemene beschavings-, architectuur-, kunst- en cultuur- en ideeëngeschiedenis. Ze vertegenwoordigen onze materiële cultuur en zijn drager van cultuurhistorische waarde en/of een visueel baken in het land, het dorp of de buurt. Eeuwenlang zijn kerkgebouwen als wegwijzers beschouwd. Elk monumentaal kerkgebouw geeft aanleiding tot historische reflectie: waarom is het gebouwd, wat is de cultuurhistorische context, welk inzicht biedt het in de (cultuur)geschiedenis en wat is de samenhang met andere uitingen van kunst en cultuur.

Religieus erfgoed vormt daarnaast een belangrijke economische factor. Kerkgebouwen zijn voorbeelden van economisch vastgoed. Het exploiteren van het kerkgebouw zorgt voor werkgelegenheid. Openstellen van kerkgebouwen stimuleert toerisme. Daarnaast genereren instandhouding- en restauratieprojecten niet alleen werkgelegenheid, maar dragen ook bij aan het behoud van erfgoedambachten. Als maatschappelijk vastgoed stimuleert het meervoudig gebruik van kerkgebouwen sociale waarden, zoals participatie, ontmoeting, genieten van kunst en cultuur, bijdragen aan communicatie en debat.

De traditionele kerkgemeenschappen moeten, als gevolg van secularisatie en krimp een groot deel van hun kerkenbestand afstoten. In dat proces eigenen maatschappelijke groepen zich het behoud toe zonder financiële of beheersverantwoordelijkheid. Daarmee wordt het kerkgebouw een gebouw van algemeen belang oftewel 'gemeenschappelijk goed', *common good*. Daarom is het noodzakelijk dat seculiere overheden en kerkgenootschappen vanuit hun gezamenlijke verantwoordelijkheid voor het behoud van hun monumenten tot een kerkvisie komen. Een kerkvisie is een inventarisatie en waardering van individuele kerkgebouwen op lokaal, regionaal en landelijk niveau.

Facilitering voor de totstandkoming van een dergelijke visie is nodig vanuit kerkelijke gremia, maar ook vanuit de overheid. De maatschappij is medeverantwoordelijk voor het voortbestaan en daarbij gebaat. Indien dit erkend wordt, dan zal 'de gemeenschap, de maatschappij bereid moeten zijn substantieel bij te dragen aan de instandhouding van kerkelijke monumenten en een grotere bijdrage moeten leveren dan tot nu toe.

De nood is hoog. De verwachting is dat twee kerkgebouwen per week hun deuren sluiten. Zonder kwantitatieve gegevens en zonder waarderingscriteria is het niet mogelijk hierop in te spelen. Veel gebouwen zijn het behouden waard en veel is mogelijk. Het kan niet de bedoeling zijn dat onze monumentale en beeldbepalende kerkgebouwen afglijden naar sloop.

De VBMK wil zich inzetten voor het behoud door nieuw gebruik en herbestemming te ondersteunen, te faciliteren en te begeleiden, waarbij leden elkaar helpen en zich gesteund voelen door de maatschappij.

Wij verzoeken de rijks, provinciale en gemeentelijke overheden met spoed om samen met de kerkelijke eigenaren en andere organisaties hun verantwoordelijkheid voor het behoud van beeldbepalende kerkgebouwen te erkennen en te waarborgen en met de VBMK en andere stakeholders zich in te zetten voor een helder beleid dat er op is gericht religieus erfgoed te behouden voor toekomstige generaties.

Amersfoort, 24 oktober 2016

Mr. Michiel Zonnevylle / Mw. drs. Brigitte Linskens / Peter Breukink / Drs. Marc de Beyer / Dr.ir. Kees Doevendans / Mr. Gerard van Hasselt / Mw. Marlo Reeders / Mr.ing. Peter Stutvoet

VBMK en de Nationale Agenda Toekomst Religieus Erfgoed (ATRE)

Als bijdrage aan de discussie in het kader van de Nationale Agenda *Religieus Erfgoed* (Rijksdienst Cultureel Erfgoed) heeft de VBMK een Manifest opgesteld. In dit artikel worden enkele achtergronden van dat manifest verwoord. Deze bijdrage is een door Peter Breukink en Brigitte Linskens ingekorte en bewerkte versie van een Manifest Religieus Erfgoed opgesteld door Kees Doevendans in samenwerking met Gerard van Zeijl.

1 Religieus erfgoed: een bonte verzameling

'Steden en platteland dragen (.) de materiële tekenen van de godsdienstuitoefening. Concreet komt dit tot uitdrukking in gebouwen, zoals kerken, kapellen, gebedshuizen, pastorieën, scholen, kloosters, abdijen, synagogen, tempels en moskeeën. Het gaat daarbij niet alleen om het exterieur van deze gebouwen, maar ook om alles wat zich daarbinnen bevindt. Dat betreft alles wat er direct mee verbonden is, zoals altaren, retabels, kerkbanken, kerkhekken, kloosterbanken, kruiswegstaties, orgels, doopvonten, preekstoelen, rituele baden, gebedsnissen, grafstenen, glas-in-loodramen en dergelijke. Maar ook de roerende objecten in de vorm van Bijbels, psalmboeken, kruisbeelden, schilderingen, heiligenbeelden, kandelaars, monstransen, patenen, kelken, liturgische gewaden, reliekschrijnen, Torarollen, jaties, enzovoort. Als gevolg van de ontkerkelijking en de secularisatie in de afgelopen decennia is het functioneren van kerkgemeenschappen en het gebruik en het in standhouden van hun erfgoed onderdruk komen te staan. De terugloop van het aantal belijdende kerkleden heeft ertoe geleid dat een steeds geringer aantal mensen moet opkomen voor het in standhouden van het gebouw en roerend erfgoed. De vergrijzing van kloosterlingen, gekoppeld aan een geringe aanwas van nieuwe kloosterlingen, leidt tot leegstand van kloosters. Gedurende de afgelopen decennia zijn heel wat religieuze gebouwen verloren gegaan: ze zijn gesloopt of ze zijn ingrijpend omgebouwd voor andere doeleinden. In een aantal gevallen zijn ze relatief ongeschonden bewaard gebleven, maar hebben wel een andere bestemming.'

Uit Jaar Religieus Erfgoed, 2008

In dit manifest richten we ons op het onroerend religieus erfgoed, de kerkgebouwen.

Veel kerkgebouwen zijn door nationale, provinciale of lokale overheid aangewezen als beschermd monument. Op basis hiervan kunnen overheden, organisaties en particulieren als niet-eigenaar in meerdere of mindere mate invloed uitoefenen in het geval van aanpassing, herbesteding of sloop van dat kerkgebouw. Als 'compensatie' voor de beperkingen die de eigenaar van het monument voelt, zijn er subsidiemogelijkheden. Voor de aangewezen objecten geldt in ieder geval instandhoudingsplicht door de eigenaar.

2 Het kerkgebouw en de kerk

Het kerkgebouw is een gebouw dat in de loop der tijd dienst heeft gedaan voor de (joodse en christelijke) godsdienstuitoefening en (mede) daarom is gebouwd. Het kerkgebouw is voor de kerkelijke gemeente 'een of ander huis' voor de eredienst en kenmerkt zich door

verschillende verschijningsvormen, van kathedraal tot wijkkerk. Kerkgebouwen zijn onderdeel van onze beschavings-, architectuur-, kunst- en cultuur- en ideeëngeschiedenis.

Kerkgebouwen zijn ook voorbeelden van economisch vastgoed, drager van cultuurhistorische waarde of een visueel baken in het land, het dorp of de buurt.

Voor de kerkelijke gemeente is het kerkgebouw allereerst een gebouw als huis voor de eredienst (liturgie) en gemeenschap van Christus. De sacramentele betekenis komt tot uitdrukking in de inrichting: voor de liturgie noodzakelijke ruimten en 'huisraad', en hun ordening. Is de sacramentele betekenis afwezig, dan is het kerkgebouw te kwalificeren als een ex-kerk.

Eeuwenlang zijn kerkgebouwen als wegwijzers beschouwd. Elk monumentaal kerkgebouw geeft aanleiding tot historische reflectie. Waarom het er is, wat de cultuurhistorische context ervan is, welk inzicht het biedt in geschiedenis en ontstaan van een cultuur en als ontwerp samenhangt met andere uitingen van kunst en cultuur. Deze inhoudelijke reflectie komt in de plaats van, of vult tenminste aan, de benadering die uitgaat van erfgoed als een container voor nationale identiteit, een container gevuld met herinneringen, tekens, souvenirs, symbolen, spolia, ruïnes.

Zal een louter historisch kerkgebouw, dat slechts geschiedenis uitstraalt en een 'godloze leegte' vertegenwoordigt het op den duur kunnen redden?

De nood is hoog. De traditionele kerkgemeenschappen moeten, als gevolg van secularisatie en krimp een groot deel van hun kerkenbestand afstoten. In dat proces eigenaars maatschappelijke groepen zich het behoud toe zonder financiële of beheersverantwoordelijkheid. Daarmee wordt het kerkgebouw een gebouw van algemeen belang oftewel 'gemeenschappelijk goed'.

3 Kerkenvisie

Seculiere overheden en kerkgenootschappen worden vanuit hun gezamenlijke verantwoordelijkheid voor het behoud van hun monumenten uitgedaagd om tot een kerkenvisie te komen. De scheiding van kerk en staat is relatief. In ieder geval is er geen reden om elkaar te mijden. Facilitering voor de totstandkoming van een dergelijke visie is nodig vanuit kerkelijke gremia, maar ook vanuit de overheid. Door middel van Action Research kunnen gebruikers in het proces worden betrokken.

Een kerkenvisie is een inventarisatie en waardering van individuele kerkgebouwen op basis van de volgende criteria:

- A Sacrale betekenis (eredienst, liturgie)
- B Cultuur-historische betekenis
- C Architectuur; bouwtechniek en duurzaamheid
- D Stedenbouw/planologie – het kerkgebouw als onderdeel van een 'geography of big things', omgevingspsychologie, verbindende schakel in een stedelijk weefsel, herkenningspunt in een landschap, onderdeel van de openbare ruimte, etc.

- E (Potentiële) gebruikswaarde
- F Vastgoed en grondwaarde

4 Conclusie

Een kerkgenootschap is niet alleen verantwoordelijk voor en kan niet alleen opdraaien voor de kosten van instandhouding van een monumentaal kerkgebouw vanwege de waarden die tot het algemeen belang of het gebouw als gemeenschappelijk goed moeten worden gerekend. Een kerkgebouw is niet het bezit van de kerkelijke gemeente, maar *common good*. De maatschappij is mede-verantwoordelijk voor het voortbestaan.

Secularisatie als herverdeling

Het is duidelijk dat de overmaat aan kerkgebouwen vraagt om een operatie van selectie en sanering. Niet alle kerkgebouwen kunnen worden behouden, ook al worden ze beschermd als rijks-, provinciaal of gemeentelijk monument. Er is voor al die gebouwen geen exploitabele gebruikswaarde te bedenken. Maar hoe komen we tot een selectie?

Misschien dat het verschijnsel secularisatie een invalshoek kan vormen. Maar dan niet in de betekenis die de term heden ten dage vooral heeft gekregen, namelijk als het sociologisch verschijnsel van afnemend kerklidmaatschap en kerkbezoek. Er wordt dan onmiddellijk een causaal verband gelegd met het aantal kerkgebouwen: bij minder leden zijn er minder gebouwen nodig en dus zal de leegstand toenemen. Maar omdat het vaak monumenten zijn, moeten ze worden behouden. Het is ook de redenering die de boventoon voert in het project Nationale Agenda Religieus Erfgoed. Maar een strategie is er nog niet. Dat kan ook niet als een dergelijk negatief verdienmodel van een 'afkalkend' instituut als uitgangspunt wordt genomen.

Er is een andere redenering én strategie, mogelijk. Ook die neemt het verschijnsel secularisatie als uitgangspunt, maar dan secularisatie in materiële zin. Secularisatie is immers een meerdimensionaal begrip. Afnemende betrokkenheid bij de kerk is vooral een mix van geestelijke en sociale secularisatie. Daarnaast is er nog rituele secularisatie, als afstand wordt genomen van de vertrouwde sacramentele handelingen van de kerk en die worden vervangen door allerlei (massa-)psychologische rituelen.

Uitgangspunt voor een strategie voor selectie en sanering, en daarmee ook het mogelijke behoud van kerkgebouwen, is materiële of stoffelijke secularisatie. Daarmee doelen we op het oude verschijnsel van herverdeling van goederen tussen kerk en overheid. Dat vond al plaats vanaf de middeleeuwen. Kerkelijke goederen, met name grond en kloosters, werden door de gemeenschap geconfisceerd. De Franse revolutie was wat dit betreft een mega-operatie. De overheid nam bezit van kerkgebouwen, kloosters en grondeigendom, maar het gevolg was wel dat kerkgebouwen van vóór de revolutie nu nog door de Franse overheid in stand worden gehouden (regime van de 'laïcité'). In Nederland leidde al eerder de Reformatie tot overheveling van kerkelijk bezit en gebruik van kerkelijke gebouwen voor algemene en seculiere functies (herbesteding). Er ontstond toen een 'groot overschot aan kerkgebouwen, met name die van de talrijke kloosters en gasthuizen in de steden, die in de nieuwe situatie niet meer nodig

Indien dit dat soort waarden in de volle breedte worden erkend als van algemeen maatschappelijk belang, dan zal 'de gemeenschap', de maatschappij bereid moeten zijn substantieel bij te dragen aan de instandhouding van kerkelijke monumenten en een grote bijdrage moeten leveren dan tot nu toe.

Als voor een kerkgebouw een verantwoord 'verdienmodel', gebaseerd op een andere dan de oorspronkelijke gebruikswaarde onhaalbaar is en er nog slechts het perspectief van de ruïne is, dan zal een kerkbestuur een kerkgebouw 'ten einde raad' te 'vondeling' moeten kunnen leggen in de hoopvolle verwachting van en met het oog op de hergeboorte/wederopstanding van dat gebouw.

waren', constateren De Groot en Linskens. 'Het merendeel van het toen overtoollig geraakte "kerkelijke vastgoed" is na kortere of langere tijd gesloopt, maar een aantal werd verbouwd en kreeg nieuwe bestemmingen die veel lijken op wat tegenwoordig bij herbesteding en transformatie van kerkgebouwen gangbaar is. Zo werd het koor van de Utrechtse Janskerk in 1584 bestemd voor de nieuwe stedelijke bibliotheek, terwijl het schip na enkele jaren van leegstand voor de protestantse dienst werd ingericht. Kloostergebouwen werden vaak door overheden of andere bestuurlijke organisaties betrokken, of tot weeshuis bestemd (o.a. Middelburg, Dordrecht, Amsterdam). Kloosterkapellen gingen dienst doen voor nieuwe opgericht academies (...). In Utrecht hebben meerdere kerken in de zeventiende eeuw de anatomische snijzaal ('theatrum anatomicum') van de Academie gehuisvest (...)' (A. de Groot, B. Linskens, Duizend kerken bedreigd, niets nieuws onder de zon? In: Handreiking religieus erfgoed, VBMK-VNG, 2008, p. 15)

Duidelijk is, dat we de gehele voorraad aan kerkgebouwen niet over een en dezelfde kam kunnen scheren. Kerken zijn gebouwd vanaf de vierde eeuw, toen Constantijn het christendom tot staatsreligie verhief. De basiliek, geen kerkelijke maar een seculier gebouw, werd ge-dé-seculariseerd en tot kerkgebouw getransformeerd. Daarna volgde de bouw van kerkgebouwen in Romaanse en Gotische bouwstijl. Maar al die kerken waren in principe gemeenschapsgebouwen. Architectuurhistoricus Geert Bekaert stelt in zijn studie 'In een of ander huis' (1967) dat het kerkgebouw uit die periode 'boven de strik of apart kerkelijke, politieke of artistieke geschiedenis (...) gesitueerd moet worden op het vlak van de algemene menselijke geschiedenis'. Hier geldt: het kerkgebouw behoort de stad of de regio. Het gebouw is onderdeel van de algemene beschavingsgeschiedenis en de kerkelijke functie is slechts een dimensie ervan. Het christendom heeft zelf nooit tot enige bouwstijl of bouwvorm geleid.

De situatie verandert vanaf circa 1850. Er ontstaat een scheiding van kerk en staat; de kerkgenootschappen worden een soort vereniging. Het kerkgebouw wordt een verenigingsgebouw of clubhuis. Er vindt een herverdeling van kerken plaats tussen Hervormden en Rooms-katholieken. De laatstgenoemden worden in 1853 erkend en kunnen vanaf dat moment emanciperen. In dat proces ontstaan conflicten over het bezit van de oude, bestaande kerken. De overheid speelt bij de oplossing een rol, want herverdeling is immers de taak van de overheid. Zo ontstonden de vele Waterstaatskerken, die met financiële steun van de overheid werden gebouwd onder toezicht van het

ministerie van Waterstaat. Maar de Rooms-katholieke emancipatie leidt ook tot veel gebouwen in neogotische stijl, die nu een groot deel van de overmaat bepalen. De toegepaste historiserende stijl was een aan het seculiere bouwen ontleende klassieke bouwstijl. Voor de gebouwen uit deze periode zal een ander regime van herverdeling gelden dan voor de kerken uit de eerdere historische periode. De rol van de overheid voor instandhouding zal kleiner zijn en zich bijvoorbeeld beperken tot enkele exemplaren, die vanuit monumentenooptpunt werkelijk de moeite waard zijn. Een beperkte vorm van herverdeling die waarschijnlijk leidt tot drastische sanering. Maar toch zal de overheid niet vrijblijvend, zonder enige vorm van ondersteuning, kunnen blijven beamen, dat een kerkgebouw een markant onderdeel is van de stadsplattegrond, fungeert als 'landmark' en 'visueel eigendom' is van de buurt.

Tenslotte de categorie wederopbouwkerken. De strategie voor die gebouwen zal in grote lijnen overeenkomen met de neo-goten: behoud van enkele bijzondere exemplaren indien het gebouw niet langer gebruikt wordt voor de eredienst. Maar ook bij deze categorie kan de overheid niet zijn handen in onschuld wassen. Vaak is de bouw met subsidie aangewakkerd in het kader van de wederopbouw van de samenleving. Secularisatie in stoffelijke zin als strategie voor selectie en sanering van de voorraad aan kerkgebouwen gaat uit van de autonomie van

het kerkgebouw als gebouw – niet als uitvloeisel van de sociologische secularisatie-statistiek-, en veronderstelt een genuanceerde, gevarieerde verhouding tussen kerk en overheid met onderscheid naar historische perioden in termen van die verhouding. Vervolgens betekent secularisatie een proces van herwaardering en -verdeling tussen kerk en maatschappij gebaseerd op een forse transitie:

- 1 Herwaardering van negatief naar positief: verwereldlijking als winst, secularisatie als 'trigger'.
- 2 Herwaardering van passief naar actief. Betekende secularisatie in de vroegere tijd dat kerkelijke goederen werden ontnomen, nu initieert en activeert de kerk deze overdracht: van kerkelijk kerkgebouw naar algemeen gebouw dat eigendom is van stad of regio, ook in monumentale, stedenbouwkundige en functionele zin.
- 3 Herverdeling tussen seculier en sacraal gebruik en beheer van (gedeelten van) typisch kerkelijke gebouwen, dat wil zeggen: meervoudig gebruik, zoals al lange tijd geïnitieerd door de Vereniging van Beheerders van Monumentale Kerkgebouwen (VBMK).

Op basis van deze strategie kan het verschijnsel secularisatie niet alleen leiden tot een positief verdienmodel voor de kerken, maar ook tot een reële voorraad en monumentale compositie van kerkgebouwen op de verschillende ruimtelijke schaalniveaus van nationaal tot lokaal.

Kees Doevendans

ANTWOORD OP DE SACRAMENTELE BETEKENIS

Liturgisch plan voor kerkgebouwen

Om strategisch mee te denken wat te doen met de vele kerkgebouwen in hun stad of regio proberen seculiere overheden te komen tot een 'kerkenvisie'. Maar het gesprek hierover met de kerkelijke gemeenten loopt niet altijd vlot. De seculiere overheid spreekt de kerkelijke gemeente aan als eigenaar van een cultuurhistorisch monument, niet als bezitter van economisch vastgoed dat geëxploiteerd moet worden. Dat is natuurlijk niet onterecht, maar toch gaat deze aanspraak voorbij aan de betekenis van een kerkgebouw voor de kerkelijke gemeente. Een seculiere kerkenvisie kan nooit volledig recht doen aan de betekenis van het kerkgebouw, met name de sacramentele betekenis. Daarom introduceren we hier het idee van een *liturgisch plan*. Een dergelijk plan kan worden gebruikt om te bepalen welke de liturgische ruimten en onderdelen van een kerkgebouw zijn. Zo geeft het plan antwoord op de vraag wat het kerkgebouw feitelijk tot kerk maakt. Daarmee kan bij ander (ook meervoudig) gebruik of herbestemming rekening worden gehouden om de oorspronkelijke, sacramentele betekenis van het kerkgebouw vast te houden.

Het idee van een Liturgisch plan wordt uiteengezet in een brochure van de Anglicaanse kerk uit 2013 (*Liturgical Plan for Cathedrals, A Cathedrals Fabric Commission Guidance Note*). Een dergelijk plan staat niet op zichzelf, maar gaat samen met een Conservation Plan. Bedoeling is om vast te stellen welk liturgisch gebruik in de toekomst van de kerk gemaakt zal worden en welke ruimten en onderdelen daarvoor essentieel zijn. Dit kunnen we aanduiden als het liturgisch concept van een kerkgebouw. Dit *liturgisch concept* is de vertaling

van de sacramentele betekenis van het kerkgebouw. Het is een geografisch concept, het geeft de plaatsen en ruimten aan voor de dienst aan God. Een term uit de antieke wereld, misschien van 'heidense' oorsprong, maar die ook kan worden gebruikt voor het liturgisch-geografisch concept is *genius loci*: de geest van de plek.

Het liturgisch concept bestaat uit ruimtelijke onderdelen van een kerkgebouw, maar ook uit roerende zaken, het kerkmeubilair dat nodig is voor de eredienst, met name voor de sacramenten van preek, avondmaal en doop. Duidelijk zal zijn, dat er interpretatieverschillen zullen zijn over wat wel en niet tot het liturgisch concept behoort en hoe het er uitziet of zal zien. Er bestaan verschillen tussen denominaties, maar ook tussen individuele liturgen en kerkleden, die elk hun eigen opvattingen over liturgie hebben. Een interessante discussie!

Het liturgisch concept maakt een (kerk)gebouw tot kerk. Niet tot een heilige plaats, wel tot een sacrale of gewijde ruimte. Het liturgisch concept van een kerkgebouw duidt op de intrinsieke betekenis van kerk, essentieel voor het benoemen van een kerkgebouw als kerk. Is er geen liturgisch concept, of wordt dit bij hergebruik of herbestemming uit de weg geruimd, dan is de kerk in de intrinsieke betekenis geen kerk meer en wordt het gebouw een pseudokerk. Bij een ex-kerk blijft het liturgisch concept in engere zin wel overeind, ook al is de kerk herbestemd, zoals bij ex-echtgenoten. De partners zijn gescheiden, maar blijven vrienden en elkaar bezoeken. In dat kerkgebouw kan ook nog de eredienst worden gevierd.

Fundamentele vragen

Een liturgisch plan voor een kerkgebouw beantwoordt drie fundamentele vragen, aldus de Anglicaanse leidraad, die zich overigens toespitst op kathedralen:

- Wat wilt u dat uw gebouw tot uitdrukking brengt over de aard van het Christelijk Evangelie?
- Wat vertelt uw gebouw over de liturgie?
- Wat zegt de liturgie over uw gebouw?

Het liturgisch plan geeft vervolgens antwoord op de volgende vragen:

- Welke visie is er op het gebruik van de kathedraal? Hoe functioneert deze nu en straks? Welke stakeholders zijn er; wie is de 'eigenaar'?
- Welke typen liturgie worden beoefend? Welke variëteit aan vormen is nodig? Wat moet de kathedraal door zijn gebruik vertellen? En aan wie? (bijvoorbeeld de geregelde of incidentele kerkgangers, bezoekers, zij die voor een specifieke activiteit komen)
- Wat is de rol van muziek en voorstellingen?
- Wat is de rol van liturgische omgang?

Een belangrijk begrip is de liturgische geografie:

- Welke ruimtes zijn wezenlijk voor de liturgie en hoe worden deze gebruikt?
- Hoe verhouden zich deze ruimten fysiek en liturgisch tot elkaar?
- Wat is de relatie tussen het belangrijkste liturgisch meubilair, zoals altaar en doopvont?
- Hoe verhoudt zich ander gebruik tot het liturgisch gebruik?

Verbreding liturgisch plan

De betekenis van een liturgisch plan kan als beperkt worden gezien, aangezien het van toepassing lijkt voor kerkgebouwen die nog in

gebruik zijn en blijven als kerk, er is nog geen afscheid genomen van het kerkelijke gebruik. Maar de interpretatie kan vanuit het perspectief van de VBMK worden verwijfd.

De Anglicaanse brochure richt zich op kathedralen en liturgisch gebruik in verband met de eredienst, maar veronderstelt daarnaast wel ander gebruik, nevenschikkend aan dit specifieke liturgisch gebruik. Een liturgisch plan kan ruimer worden opgevat, zonder het specifieke element van de eredienst te miskennen. Uitgangspunt is dan een ruimere interpretatie van het begrip liturgie, dat ook andere vormen van kerkgebruik kan omvatten.

In de Septuagint werd het woord liturgie gebruikt voor de riten in de Tempel in Jeruzalem. Maar de term had oorspronkelijk een gevarieerde, zowel religieuze als seculiere betekenis. Voor dit brede begrip wordt teruggevallen op de oorspronkelijke betekenis van het Griekse *leitourgia*, samengesteld uit *leos* (mensen) en *ergon* (werk). Daarop teruggaand betekent liturgie publieke of openbare werken of diensten. Het werd gebruikt voor al het werk dat werd gedaan in het algemeen belang van stad en staat, van ingenieurswerk (bouwen van wegen en bruggen) tot sociale dienstverlening. Een samenvattende aanduiding van het begrip zou kunnen zijn: publieke dienst aan de gemeenschap (waaronder ook diaconie). Was het monumentale kerkgebouw van oudsher ook niet een openbare ruimte waar sprake was van meervoudig gebruik? Nog op andere manier wordt het Anglicaanse idee van het liturgisch plan opgerekt. Het betreft niet alleen kathedralen, ook andere kerkgebouwen, en het betreft niet een specifiek gebouw, maar het gehele netwerk van kerkgebouwen in een stad of regio.

Kees Doevendans, met dank aan ds. Frans Wiersma

KERKGEBOUWEN ZIJN VAN ONS ALLEMAAL

Kerken als common good

De maatschappelijke positie van de kerken is drastisch aan het veranderen. Niet alleen institutioneel verandert de kerk (het is nu een 'ANBI'), ook wordt de club kleiner en ontstaan er financiële vragen. Een daarvan spitst zich toe op het kerkgebouw.

In Nederland zijn op dit moment bijna 7500 kerkgebouwen voor de eredienst in gebruik. Daarvan zullen er naar verwachting de komende jaren zo'n 1000 de deuren moeten sluiten, dat zijn er 100 per jaar oftewel twee per week. Dit is een schokkend vooruitzicht. Niet alleen voor de kerkelijke gemeenten die hun kerkgebouw zullen verliezen, maar ook voor de 'omstanders', de omwonenden en anderen. Daarom gaat sluiting, leegstand of sloop van een kerkgebouw niet alleen de betreffende kerkelijke gemeente, maar ook de burgerlijke overheid aan.

Is het een oplossing een groot deel van deze kerkgebouwen af te stoten? De kerken hebben er in principe geen moeite mee, want een kerk kan ook zonder gebouw. Vooral in de protestantse kerk is men wat dat betreft flexibel. Maar dan ontstaan weleens buitenkerkelijke problemen. Een kerk heeft monumentale waarde, is een rijks-, provinciaal of gemeentelijk monument. Dat mag je niet zomaar afstoten, sterker nog, er komt ineens een vereniging die opkomt voor

het behoud van het kerkgebouw als erfgoedobject. Plannen van de kerk om een kerkgebouw af te stoten worden aangevochten en komen voor de rechter. Soms is de waardeclaim die een kerkgebouw van buiten de kerkelijke gemeente krijgt minder duidelijk: het kerkgebouw is visueel eigendom van de samenleving, het is een herkenningspunt, een 'landmark'. Of de buurtbewoners zijn emotioneel gehecht aan dat gebouw.

Wat moet een kerkelijke gemeente met deze claims? Aan de ene kant wordt de kerk veel meer als een private instelling gezien, aan de andere kant worden de kerkgebouwen vaak als 'common good' of 'gemeenschappelijk goed' gezien, eigendom van de samenleving. Wordt daarmee geen inbreuk gemaakt op de rechten van de juridische eigenaar?

In de benadering van 'common good' draait het om eigendomsrechten en verantwoordelijkheden. Soms zijn die niet duidelijk, bijvoorbeeld als het om het milieu gaat. Maar het is een oude discussie. Thomas More had het in zijn boek *Utopia* (1516) al over 'commons', de gemeenschappelijk gronden, die echter door de rijke, feodale heren werden toegeëigend. Dat was niet rechtvaardig

Ecoloog Garratt Hardin sprak in 1968 over 'de tragedie van de meent': de ene boer profiteert meer dan de ander van de gemeenschappelijke weidegronden. Het bekende voorbeeld is die ene boer die zijn kudde uitbreidt, zodat de melkproductie in totaal toeneemt. Maar zijn kudde eet wel meer gras van de meent, zonder daar iets voor te betalen. En niemand anders dan alleen die ene boer profiteert van de extra melkopbrengst. Econome Elinor Ostrom nuanceerde dit beeld in haar theorie over het managen van 'common good', waarvoor zij in 2009 de Nobelprijs ontving. In de wereld van het stedelijk management en de geografie is er momenteel veel aandacht voor deze benadering van 'common good' en 'common pool resources' en Binghamton University (New York) paste de theorie toe op de kerk en kerkgebouwen in hun *Religion and Spirituality Project* (<http://brsp.binghamton.edu/>).

De waardeclaims, zoals erfgoed, visueel eigendom en emotionele binding kunnen in termen van de 'common good'-benadering worden gekwalificeerd als *externaliteiten*: positieve effecten, waarvan grote delen van de samenleving profiteren zonder er verantwoordelijkheid voor te dragen, zonder financieel bij te dragen voor de instandhouding van die *externaliteit*. Zelfs rijk, provincie of gemeente, die een kerkgebouw tot monument hebben bestempeld, kunnen het wat dat betreft af laten weten en alle zorg voor de instandhouding van een gebouw bij de eigenaar leggen. Maar ook erfgoedclubs leggen claims waar kerken niet altijd blij mee zijn. In de literatuur worden de claimende partijen aangeduid als 'free riders'. Hoe vertalen we die term? Klaplopers? Profiteurs? Dat gaat wellicht te ver, want kunnen dergelijke claims ook niet terecht zijn? Naast positieve *externaliteiten* bestaan kunnen er ook negatieve bestaan, althans in de ogen van sommigen. Zo kan een deel van de bevolking zich ergeren aan het luiden van de kerkklokken of vinden anderen een kerkgebouw domweg groot en lelijk. De vBmK streeft naar het behoud van monumentale kerkgebouwen door nevengebruik of herbestemming. Het zal duidelijk zijn dat de kerkelijke gemeente daarbij open zal moeten staan voor een breed scala aan mogelijk gebruik, van concert tot repair cafe, van tentoonstelling tot open wifi-ruimte, van crèche tot sportschool.

We moeten keuzes maken...

Op vakantie bezoeken we vaak een kerk. De grootste toeristische trekpleisters in Europa zijn kerken. De Notre Dame in Parijs, de Sint-Pieter in Rome, de Dom in Keulen, het zijn de best bezochte erfgoedsites in deze landen; ze trekken miljoenen bezoekers per jaar. In ons land is dat anders. Natuurlijk worden enkele kerken goed bezocht, zoals de Sint-Jan in Den Bosch, de Onze-Lieve-Vrouw in Maastricht, de Haarlemse Bavo of de Grote Kerk van Breda, maar ze steken schril af tegen hun buitenlandse tegenhangers. Dat is jammer, want er valt in ons land op dit gebied zoveel te genieten. Niet in de laatste plaats doordat we zowel een protestantse als een katholieke traditie kennen. En er valt niet alleen van de buitenkant te genieten, maar juist ook vanbinnen.

Als een groot deel van de bevolking zijn weg niet vindt naar dit prachtige cultureel erfgoed, dan heeft dit gevolgen voor de toekomst ervan. Onbekend maakt immers onbemind. Een van de doelen van de vBmK is de 'vergroting van het maatschappelijk draagvlak voor

Nieuwe verdien- en exploitatiemodellen zijn daarvoor noodzakelijk en de vBmK ondersteunt hierbij beheerders en eigenaren. Naarmate het aantal 'overtollige' leegstaande kerkgebouwen stijgt, en de waardeclaims van de zogenaamde *free riders* toenemen, wordt het tijd na te denken over nieuwe beheersvormen. Uitgaande van het kerkgebouw als *common good* kan worden onderzocht welke positieve externaliteiten een specifiek kerkgebouw heeft of zou kunnen hebben en welke gebruikers of belanghebbenden daarop kunnen worden aangesproken. Vervolgens is de vraag of op basis daarvan een duurzame coöperatieve organisatievorm kan worden bedacht.

De vBmK roept in haar Manifest gemeentebesturen op om betrokkenheid te tonen. De toekomst van veel monumentale kerkgebouwen is onzeker. Er zijn geen voor de handliggende oplossingen en er is sprake van een complex speelveld. Juist dan is er behoefte aan regie om al deze belangengroepen op één lijn te krijgen. 'Kerkgebouwen zijn van ons allemaal.' Gemeentebesturen moeten over hun uit het verleden stammende bezwaren heen stappen en een regierol oppakken. Het idee van 'kerkgebouwen als gemeenschappelijk goed' leert ons meer over wie belanghebbenden zijn en hoe gerechtvaardigd hun betrokkenheid is. Het kerkgebouw als 'common good' geldt als een vooronderstelling die de grondslag kan zijn van een gemeentelijke kerkenvisie. Uitgaande van die veronderstelling kunnen actoren en hun claims in kaart worden gebracht door middel van een stakeholderanalyse, waarvoor methodieken uitgewerkt moeten worden. Ook privaot- en bestuursrechtelijke aspecten spelen daarin een rol.

Bij een dergelijk benadering kan het in de Handreiking Religieus Erfgoed (2008, blz. 132 e.v.) geformuleerde 'Stappenplan toekomstbepaling religieus erfgoed' de leidraad vormen. Daarin worden de volgende zeven stappen onderscheiden: Inventarisatie, Draagvlak, Potenties, Doelstellingen, Instrumentatie, Beheer, Evaluatie. Die stappen liggen ook aan de basis van zowel een Kerkenvisie als een Liturgisch Plan en kunnen beide tot samenhang brengen.

Kees Doevendans, Gerard van Hasselt, Brigitte Linskens

functie en gebruik van [kerk]gebouwen'. Dit begint met het stimuleren van de interesse van het brede publiek, een cruciale eerste stap voor een duurzame instandhouding van onze monumentale kerken en hun interieurs. Publiekprojecten die onze prachtige kerken onder de aandacht brengen zijn dus van groot belang. De afgelopen tijd was ik nauw betrokken bij het samenstellen van Kerkinterieurs in Nederland, een standaardwerk waarin honderd kerken vanbinnen worden belicht. Samen vormen deze honderd kerkinterieurs een staalkaart van de rijkdom die ons land op dit gebied heeft. Ook vBmK-bestuurslid Brigitte Linskens was nauw betrokken. Als lid van een van de klankbordgroepen, maar beschreef ook de prachtige interieurs van de Westzaanse Vermaning en de Dorpskerk in Bleiswijk. Ik noem dit project omdat het ging over het maken van keuzes. Want, hoe selecteer je honderd kerkinterieurs die samen die 'staalkaart' vormen? Essentieel was het bijeenbrengen van zoveel mogelijk kennis. We werkten met maar liefst zeventig partners samen.

Met erfgoedorganisaties, waaronder de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, met de academische wereld, de Radboud Universiteit en de Rijksuniversiteit Groningen, met een groot aantal auteurs en vooral ook met de verschillende kerken, waaronder natuurlijk de Protestantse Kerk in Nederland (PKN) en de Rooms-katholieke Kerk. Het is cruciaal om de kerken bij dit soort projecten te betrekken. Zij hebben een substantieel deel van het Nederlandse monumentenbestand in bezit. Dat wringt soms, kerkgenootschappen zien het uitdragen van het geloof als hoofdtaak. Toch hebben zij als monumenteigenaar een grote verantwoordelijkheid, in een tijd waarin steeds meer kerken worden afgestoten. Diverse verwachtingen liegen er niet om. Zo verwacht kardinaal Eijk dat in zijn aartsbisdom binnen tien jaar tegen de 280 van de 300 kerken hun functie verliezen. Ook van andere bisdommen bereiken ons geluiden dat zij in de nabije toekomst slechts 10% van hun kerken in religieus gebruik kunnen houden. Ook PKN-kerken hebben het zwaar, maar liefst 75% staat in de rode cijfers.

Dit betekent dat we ons moeten voorbereiden op een serieuze opgave. Voor veel kerken moeten nieuwe of aanvullende mogelijkheden worden gevonden. Hier maakt de vBmK zich hard voor. Toch moeten we ook reëel zijn: in veel gevallen zal dat niet lukken. Het interieur komt er het slechtst af; bepalend voor een gebouw, maar het kwetsbaarst bij herbestemming of gedeeltelijke sloop.

Een belangrijk initiatief om de problemen het hoofd te bieden is de Agenda Toekomst Religieus Erfgoed waarbinnen (erfgoed)organisaties en kerken samen naar oplossingen zoeken. De vBmK was hier de

afgelopen twee jaar nauw bij betrokken. Onder meer via het project 'Adopteer een Kerk', waarbij het doel is om een groep kerken een tijdelijke bestemming te geven. De tijdens het traject opgedane kennis wordt publiek gedeeld op een openbaar digitaal platform. Hiermee is het een belangrijke bijdrage aan de zoektocht om ons kerkelijk erfgoed van een goede toekomst te verzekeren.

Maar daarmee zijn we er niet. De ernstige situatie in ons land – uniek in Europa – dwingt ons om verder te denken. We kunnen niet alles in Nederland bewaren: we moeten keuzes maken.

Een parallel. Eind jaren '70 wilde de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg honderd treinstations de monumentenstatus geven. Na overleg met de NS werd besloten om dit te beperken tot twintig. Een pragmatische en realistische kijk op erfgoed in een veranderende wereld. Op verschillende knooppunten reizen we nu via moderne stations, maar we kunnen ook genieten van stations als Haarlem of Groningen.

Voor eenzelfde uitdaging staan we bij onze kerken. We moeten eerlijk zijn, niet alles is even belangrijk. Een zeker herwaarderend van ons monumentenbestand is onvermijdelijk. Hier ligt een taak voor de overheid, belangenbehartigers als de vBmK, de erfgoedsector én de kerkgenootschappen: laten we over onze eigen schaduw heen springen en samen bepalen wat we voor toekomstige generaties willen bewaren. En wat eventueel dus niet.

Marc de Beyer

Werken aan een kerkenvisie

In Appingedam, Utrecht en Deventer ontwikkelden gemeenten een visie op de toekomst van de kerkgebouwen binnen hun grenzen. Kerkenvisie, heet dat.

Al enkele decennia voltrekt zich in Nederland een proces van groeiende leegstand van kerken en andere religieuze gebouwen. Aanvankelijk viel het in de samenleving nauwelijks op. Immers: veel overtollige kerkgebouwen kregen een nieuwe bestemming en bleven op die wijze deel uitmaken van het dorps-, wijk- of stadsbeeld.

Overtollig

Het gaat nu allemaal veel sneller. Veel kerkgenootschappen hebben geen bestemming meer voor een aantal van hun overtollige kerkgebouwen. Door de totstandkoming van de Protestantse Kerk in Nederland en de plaatselijke fusies die daardoor ontstonden, werden kerkgebouwen verkocht. Demografische ontwikkelingen en de vergrijzing van het ledenbestand in de grotere Nederlandse kerken zorgen ervoor dat er minder gebouwen nodig zijn. In het verleden kon multifunctioneel gebruik van gebouwen nog voldoende geld in het laatje brengen om de kostbare exploitatie te bekostigen, maar veel kerken reddden het daar nu niet meer mee. En dan volgt een sluiting.

Alternatief

Soms is er een alternatieve bestemming, soms is sloop het enige alternatief. In veel gevallen merken kerkbeheerders bij dreigende sluiting dat velen over hun schouders meekijken en meedenken. Omwonenden, die niet behoren tot een kerkgenootschap roeren zich. Dat zien wij niet zelden in dorpen. Dreigt sloop of sluiting, dan komt het dorp in actie. De kerk hoort in het dorp, het luiden van de klok is zo vertrouwd. Bovendien: als de kerk sluit, waar kan er in de toekomst nog vergaderd worden met de vereniging? Voor kerkbestuurders is het een pijnlijk en emotioneel proces. Er komt in de periode die voorafgaat aan de definitieve beslissing veel op hen af, zoals de vraag wat bij een eventuele verkoop de bestemming kan en mag zijn. Ook bij multifunctioneel gebruik moet een kerkbestuur rekening houden met de juridische en praktische mogelijkheden.

Gemeente

Voor kerkbeheerders is het belangrijk te weten dat er dikwijls ook op gemeentelijk niveau wordt meegedacht. Ook gemeentebesturen hebben er belang bij tijdig te weten welke kerkgebouwen zich in hun gemeente bevinden en welke worden bedreigd met sluiting. In een aantal gemeenten heeft in de afgelopen periode overleg tussen de burgerlijke gemeente en de lokale kerkbesturen plaatsgevonden. Over en weer zijn toekomstverwachtingen aan de orde gesteld.

Er is een inventarisatie gemaakt van de kerken die als kerk in gebruik zullen blijven, welke multifunctioneel zullen worden, welke vrijkomen. De gemeente heeft misschien zelf een planologisch beleid voor de betrokken wijk of moet regels aanpassen om kerkelijk gebruik of nieuw gebruik verder mogelijk te maken. Dit overleg heeft in sommige gemeenten inmiddels tot een Kerkenvisie geleid, die door alle betrokkenen wordt ondersteund.

Duidelijkheid en rust

Enkele gemeenten hebben inmiddels Kerkenvisies ontwikkeld. Een mooi voorbeeld is de zogenaamde kerkencarroussel in Appingedam. Enige tijd geleden hebben ook de gemeenten Deventer en Utrecht een Kerkenvisie vastgesteld.

In die Kerkenvisie komt per kerkgebouw aan de orde wat daarvoor in de komende jaren de verwachtingen zijn. Staan planologische en/of andere regels ontwikkelingen in de weg? Zo ja, wat moet er aangepast worden? Zo kan multifunctioneel gebruik soms tot parkeeroverlast leiden. En wat als er alcohol wordt geschonken?

Een Kerkenvisie geeft over en weer duidelijkheid en rust. Het draagvlak in de omgeving van de kerk en in de samenleving zal toenemen. De VBMK besteedt in haar Nieuwsbrieven aandacht aan het belang van Kerkenvisies en ondersteunt van harte lokale initiatieven die tot een Kerkenvisie kunnen leiden.

Michiel Zonneville

Dit artikel verscheen eerder in het Kerk en Gemeente

Samen sterk! Meervoudig gebruik van kerkgebouwen

Op het symposium van 7 juli jl., georganiseerd door de VBMK in samenwerking met de Agenda Toekomst Religieus Erfgoed (ATRE) in de Grote Kerk in Enschede, werden de schijnwerpers gericht op kerkgebouwen met actieve kerkbeheerders die partnerschappen durven aangaan en verbindingen weten te leggen. Een praktische bijeenkomst waar deelnemers na afloop naar huis keerden met concrete handvatten om zelf aan de slag te gaan.

De deelnemers worden direct aan het werk gezet door Stephan Ledder, marketeer en business coach: 'Alles begint bij een goede analyse, ga na wat je sterktes en zwaktes zijn, en vooral hoe dat zo komt.' Ledder adviseert de deelnemers hun sterktes te benutten en daarover te communiceren, en hun zwaktes te elimineren en daarbij niet te schromen andere partners te zoeken. 'Ga bij je zoektocht naar een invulling na of je initiatief in een behoefte voorziet, authentiek is en past bij het gebouw en bij wie je bent, ga na of je ook een sociale functie voor de buurt kunt vervullen en wat je commerciële partijen te bieden hebt, én durf dan gewoon te beginnen.' Hoe dat uit kan pakken, blijkt uit de drie voorbeelden van drie monumentale kerken die vervolgens aan bod komen: De Grote Kerk in Enschede, de Walburgiskerk in Zutphen en de Grote of St. Michaelskerk in Zwolle.

Uitbesteden exploitatie

In Enschede is de exploitatie van de Grote Kerk uitbesteed aan het Wilminktheater. Dit theater exploiteert in totaal vier verschillende culturele locaties en Thomas Geerdink, manager Sales en Marketing Wilminktheater, legt uit welke aanpak het theater heeft gekozen voor de exploitatie van de Grote Kerk. In deze monumentale kerk worden kleine, intieme voorstellingen georganiseerd: koormuziek, oude muziek, bijzondere sprekers. Daarnaast wordt de kerk verhuurd voor uiteenlopende evenementen. 'Er kan veel, als je het maar goed afstemt met de opdrachtgevers. Zelfs een dancefeest.' Geerdink is niet bang om een commerciële huurprijs te vragen: 'in het verleden werd het kerkgebouw vaak om niet gebruikt door derden. Waarom zou je dat

doen? Zakelijke klanten willen best betalen en met de opbrengsten kun je de kwetsbare voorstellingen financieren.' De Grote Kerk staat midden op de Oude Markt en wordt omringd door horeca. 'Daar werken we nauw mee samen, net als met de vvv. We zijn geen concurrenten, maar versterken elkaar. De Grote Kerk is behouden voor de gemeenschap. Niet meer als kerk, maar wel als ontmoetingsplaats.'

De sterke kanten van de Sint Walburgiskerk aan het 's Gravenhof in Zutphen zijn volgens Tiana Wilhelm, directeur Musea Zutphen: het Baderorgel, de Middeleeuwse kettingbibliotheek 'De Librije' etc. Maar ook de zwaktes zijn evident: de beperkte openstelling en de vergrijzende groep vrijwilligers. 'Van goede intenties kan een monument niet overleven.' Vandaar dat de samenwerking is aangegaan met Musea Zutphen, bestaande uit het Stedelijk Museum en het Museum Henriëtte Polak. Deze musea verhuizen volgend jaar naar het 's Gravenhof, waar ook horecapartner Hampshirehotel in Huize van Kastele is gevestigd. Door het benutten van elkaars voorzieningen en het bundelen van kennis wil Tiana Wilhelm de synergie van de historie en cultuur op dit 'plein vol monumenten' benutten en versterken. 'In de Sint Walburgiskerk zullen we, met bijzondere tentoonstellingen van bijvoorbeeld religieuze voorwerpen, het spirituele verhaal van Zutphen vertellen. De kerk blijft ook beschikbaar voor kerkelijk gebruik.

Janco Cnossen, voorzitter van de Stichting Grote Kerk Zwolle vertelt over de zoektocht die de kerkbeheerders al in 2010 startten naar andere exploitatiemogelijkheden van het kerkgebouw. In 2015 is de kerk overgedragen aan de stichting. 'We zitten nog in de pioniersfase en hebben als uitgangspunten geformuleerd dat het gebouw een kerk is in nieuwe vorm, dat nieuwe functies niet mogen conflicteren met de sacraliteit van de ruimte en dat we de kerk willen verbinden met de stad.' De stichting is uitgekomen op drie hoofdfuncties: Stadskerk (voor vieringen, lezingen en herdenkingen), Academie (leergangen, lezingen en Studium Generale) en Gastheer (voor exposities,

markten etc.). Ook wordt een plan ontwikkeld voor de herinrichting van de kerk en in overleg met de gemeente wordt gekeken hoe die herinrichting kan aansluiten bij de binnenstadontwikkeling van Zwolle. Dit alles uiteraard binnen de voorwaarde van een realistische meerjarenexploitatie.

De drie voorbeelden roepen vragen en discussie op over wat het betekent als er ook nog gekerkt wordt in het gebouw, hoe dat goed te regelen valt in een huur- of gebruikersovereenkomst, hoe je de omgeving erbij betreft als actieve partner en over hoe anders de problematiek ligt in een niet-stedelijke omgeving.

Draagvlak en verbinding

Met name die laatste twee aspecten staan centraal in het voorbeeld dat Henkje Koning toelicht over de Grote Kerk in Schermerhorn, een grote kerk die allang geen kerkelijke functie meer heeft, in een klein dorp van circa 1.200 inwoners. Vijftien jaar geleden is de kerk overgedragen aan de Stichting Oude Hollandse Kerken. Actieve bewoners van het Noord-Hollandse dorp staken vervolgens de koppen bij elkaar met de vraag hoe draagvlak te creëren voor het kerkgebouw. De Plaatselijke Commissie gaat op zoek naar verbindingen en organiseert onder het motto 'Eigen werk in eigen kerk' exposities met eigen producten. Omdat de grote kerk niet te verwarmen is, opent de kerk haar deuren tussen 1 mei en 1 oktober. Het vrijwilligersbestand wordt vergroot en verjongd, voortdurend wordt er gecommuniceerd over de kerk, de plannen en de activiteiten, en er wordt ingestoken op samenwerking. De kerk is inmiddels trouwlocatie, biedt gelegenheid voor feesten en recepties.

Nog een voorbeeld van een kleine plattelandskerk is de Sint Ludgerkerk in Garnwerd, een klein dorp van zo'n 300 inwoners. De kerk is eigendom van de Stichting Oude Groninger Kerken (SOGK). De Plaatselijke Commissie beheert de kerk en organiseert er onder andere concerten. Inkomsten zijn eigenlijk het probleem niet, vertelt Hein Zeevalking, voorzitter van die Plaatselijke Commissie: Garnwerd ligt tien kilometer boven de stad Groningen en de mensen komen

wel naar de bijzondere concerten. Maar de commissie vergrijst en het werven van jonge leden is lastig. Daarom is er samenwerking gezocht tussen school, dorp en kerk, onder meer via het project Sleutelbeheerders van de SOGK. Met het project worden kinderen betrokken bij het kerkgebouw, ze krijgen er de sleutel van, vertellen er verhalen en krijgen in de kerk lessen kunst en techniek.

Ook Marieke van Zanten van Het Oversticht benadrukt het belang om in mensen te investeren. Zij vertelt over het project 'Kerk als baken in de buurt' dat Het Oversticht in opdracht van de provincie Overijssel uitvoerde. Bij dit project werd naar nieuwe functies gezocht voor leegstaande of leegkomende kerken, en gekeken wat die nieuwe functies konden betekenen voor een buurt of wijk.

Ambitie en allure

Dat niet alleen kerkbeheerders en erfgoedorganisaties begaan zijn met een leegkomend kerkgebouw en de waarde die zo'n gebouw heeft voor een (kerk-)gemeenschap, bewijst Nando Eskes, ondernemer en oprichter van onder andere de website dagjeweg.nl. Na de sluiting in 2011 van de Gereformeerde Noorderkerk in Ede werd het gebouw verkocht aan een projectontwikkelaar die er kantoorruimtes in wilde maken. Nando Eskes werd één van de huurders van een kantoorruimte, maar hij wilde meer en maakte van de kerkzaal de Edesche Concertzaal. 'Ik wilde niet alleen kantoren in de kerk, maar er weer een gemeenschapsruimte van maken.' Hoe hij dat voor elkaar krijgt? Door er veel tijd en geld in te investeren, maar vooral ook met passie en gedrevenheid te werken. Eskes kiest er bewust voor om niet klein te beginnen en langzaam draagvlak op te bouwen: 'Dan werk je op lokale schaal. Mijn ambities zijn groter. Ik wil een toonaangevende concertzaal van internationale allure.' Om die te realiseren schafte hij een bijzondere Bösendorfer concertvleugel aan en contracteert hij vermaarde musici. Tegelijkertijd gaf hij de kerk haar kerkelijke functie.

Partners: vrijwilligers en gemeenten

Tijdens de slotdiscussie met de zaal onder leiding van Stephan Ledder blijken er veel creatieve ideeën te leven voor meervoudig gebruik van kerken. Twee knelpunten worden herhaaldelijk genoemd. Allereerst het gebrek aan vrijwilligers. Peter Breukink van de Stichting Oude Groninger Kerken is niet zo pessimistisch: 'Het valt allemaal te organiseren, maar de huidige vrijwilligers willen iets anders dan de 'traditionele' vrijwilligers. Geef ze de ruimte en verantwoordelijkheid. Daarmee geef je ruimte voor passie.' Hij adviseert ook flex-vrijwilligers in te schakelen: betrokken mensen die kortdurend of eenmalig ingeschakeld willen worden. De Stichting Oude Groninger Kerken werkt met rond de 600 vrijwilligers. Met het project 'de kerk in het hart' stelt de stichting die ondernemende vrijwilligers centraal. Ook de geringe betrokkenheid van gemeenten wordt als knelpunt genoemd. Interactie en verbinding ontbreken vaak. Aanbevolen wordt om als kerk zelf de verantwoordelijkheid te nemen om naar de gemeente toe te stappen én om met plannen aansluiting te zoeken bij gemeentelijke ontwikkelingen op het gebied van leefbaarheid, openbare ruimte etc. Gerard van Hasselt rondt, namens organisator VBMK, de bijeenkomst af met een aansporing aan de aanwezigen: 'Laat je inspireren door de scenario's en positieve verhalen die langs zijn gekomen, begin en durf scherpe keuzes te maken.'

BEGUNSTIGERS

Van Lierop Conserveert en Herstelt Hout BV Alphen a/d Rijn	Holstein Restauratie Architectuur Groningen	Loodgieters- en leidekkersbedrijf Van Keulen BV Ossendrecht
Koninklijke Woudenberg Ameide	Aannemingsbedrijf H.J. Jurriëns BV Groningen	Nedon Adviesburo BV Peize
Van Hoogevest Architecten BV Amersfoort	Oving Architecten BV Groningen	Schaap Sound VOF Ridderkerk
Kneppers Bouw- en aannemingsbedrijf BV Amsterdam	O.V.T. Architecten Groningen	Donatus Verzekeringen Rosmalen
Aannemingsbedrijf F.W. Onrust BV Amsterdam	Dakdekkers- en Leidekkersbedrijf Adriaans Haps	Leisteen Import De Hertrak St. Agatha (Cuijk)
Reliplan Amsterdam	Orgelmakerij Reil bv Heerde	Glasatelier Stef Hagemeier Tilburg
Schakel en Schrale Amsterdam	Hinse Locatie Management Hilversum	Glasbewerkingsbedrijf Brabant BV Tilburg
Bouwbedrijf Wever v/h Lutter + Lotgering BV Amsterdam	Redres Herontwikkeling Hilversum	Lamon Bedrijfshygiëne BV Tynaarlo
Witte Bouw & Aannemersbedrijf BV Amsterdam	Dejo Steigers BV Hoevelaken	Aannemingsbedrijf Nico de Bont BV Vught
Klokken- en Kunstgieterij Reiderland Beerta	TPAHG architecten Hoorn	Pronk Bouwbedrijf BV Warmenhuizen
Den Hoed Aannemers BV Bergambacht	Leo Scholten Schilder- en Restauratiewerken BV Huissen	Aannemingsbedrijf Agricola - Bouw '75 BV Warns
DWA Installatie-en energieadvies Bodegraven	Atelier/Glashandel Jilleba Leiden	De Heeren Bouwmeester DHB Woerden
C5 Architecten Breda	BURGY Bouwbedrijf Leiden	Bouwadvies Groot Holland Wormerveer
Reliplan Buiksloot	Architectenburo Kees Lau Leiden	De Steunbeer BV restauratiearchitecten Zierikzee
Aannemersbedrijf Huurman BV Delft	Architectenburo Veldman I Rietbroek I Smit Leiden	Mense Ruiter Orgelmakers BV Zuidwolde
Pels & Van Leeuwen Orgelbouw BV Den Bosch	ArtRisk consult Lelystad	Elderhorst Zoeterwoude Zoeterwoude
Kozel Bouw BV Den Haag	Leidekkersbedrijf D. Koenders Neede	Linova Verf & Bladgoud Zutphen
Vis Restauratie Architecten Den Haag	St. Urbanus Parochie Nes aan de Amstel	Pim van Dijk Designs Zutphen
Restauo Architecten BV Den Hoorn (ZH)	de Bonth van Hulten BV Nieuwkuijk	Wardenaar Infrarood Verwarming BV Zwaagdijk-Oost
NIAG Dronten	Walter Verhoeven BV loodgieters- en leidekkersbedrijf Nieuwkuijk	Adema Orgelbouwers Hillegom
Protekta Gemert	Leenders Glas in Lood Nijmegen	P.D. van Vliet architecten Loosdrecht
Vermeulen Lichtarchitectuur Gendringen	Lakerveld ingenieurs- & architectuurbureau BV Noordeloos	NIEUWE BEGUNSTIGERS 2016 BHV, Nijmegen Boei, Amersfoort Casala projectmeubilair, Purmerend Demo, Delft Energy Wake Up Lichtraamwerk, Noord-Scharwoude New Urban View, Amersfoort
Ballast & Bonekamp Groningen	Nibag Monumentenzorg Oldenzaal	
Ingenieursbureau Dijkhuis BV Groningen	Leenhouts' Aannemingsbedrijf BV Oostburg	

COLOFON

Uitgave van de Vereniging van Beheerders van Monumentale Kerkgebouwen in Nederland.

Redactie en samenstelling
Kees Doevendans en Brigitte Linskens
Vormgeving
Biskaje, Leiden
Druk
Puntgaaf drukwerk, Leiden

Postadres VBMK
Klooster O.L. Vrouw Ter Eem
Postbus 2641
3800 GD Amersfoort
033 760 11 60
info@vbmk.nl
www.vbmk.nl

Bezoekadres
Klooster O.L. Vrouw Ter Eem
Daam Fockemalaan 22
3818 KG Amersfoort
Financiële administratie
Bankrekening NL65INGB0005265271
t.n.v. penningmeester VBMK Amersfoort